

Mâlikî Fıkhının Batılı Hukuk Sistemlerine Etkileri

Abdulazîz b. Abdillâh

Çev.: Dr. Recep ÖZDEMİR *

Özet: İslam hukuku, hukuk sistemleri arasında önemli bir yere sahip olan orijinal bir hukuk sistemidir. Hukuk düşüncesi evrensel bir olgu olması sebebiyle hukuk sistemleri arasında bazı benzerliklerin olması doğaldır. Bununla birlikte İslam hukukunun diğer hukuk sistemlerinden etkilendiği konusunda çalışmalar olmakla birlikte İslâm hukukun diğer hukuk sistemlerine olan etkisi konusunda fazla çalışma mevcut değildir. Giriş ve açıklamalı dipnotlarla katkıda bulunduğumuz bu çalışma bu eksikliği biraz olsun gidermeye yöneliktir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Tedvin, Kanun

Abstract: (Effects Of Maliki Fiqh in Western Legal Systems)

Islamic Law is an original legal system, which has an important place in the systems of law. Some similarities between the legal systems are natural due to the legal thought to be a universal phenomenon. Although there are studies on the effects of the other legal systems on Islamic Law, there are not sufficient works about the Islamic Law's effects on the other legal systems. This study, which we contribute with an introduction and footnotes will fill a little gap of this deficiency.

Key Words: Islamic Law, Codification, Enactment

Giriş

Yoğun bir şekilde XIX. yüzyılda başlamak üzere, İslamiyet'in modernizmi şekillendirdiği Batı medeniyeti karşısındaki konumu birçok yönden değerlendirilmiştir. Batı medeniyetinin teorik ve pratik olarak dinî tecrübeyle olan ilişkisinin mahiyetinin ve yansımalarının yorumlanması ekseninde şekillenen İslâm modernleşmesine yönelik çabalar, temelde iki farklı hareket tarzını ortaya çıkardı. Batı modernizmini mutlak bir güç olarak merkeze yerleştirdikten sonra, İslâm medeniyetinin dinamiklerini değerlendiren ve temel metinleri değeri-

---

* Adıyaman Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi İslam Hukuku Araştırma Görevlisi

dirme anlayışı aklın dogmatik yorumlanmasına dayanan görüş, birinci tür hareket şeklini oluşturmasına karşın, Batı medeniyetinin meydan okumasına karşı kendi öz dinamiklerini merkeze yerleştirerek yeni gelişmeleri insan aklının otonom yerine, ancak aşkın bir kılavuza bağlı işlevine dayanarak değerlendirilebileceğini savunan yaklaşım tarzı, ikinci tür yaklaşım tazını oluşturmaktadır.¹

Batı medeniyetinin meydan okumasının tehdit olarak algılandığı bir zeminde ortaya çıkan Osmanlı-Mısırlı aydınlar şeklinde ikili bir tasnife tâbi tutulan kesimler kabaca bu iki yaklaşım tarzını temsil etmektedirler. Bu iki kesimden birisi olan Osmanlı aydınları, modernliği eleştirirken, Mısırlı aydınlar da geleneği eleştirdiler. Muhtemelen sahip olunan iktidar sayesinde Mısırlı aydınlara göre kendi dünya tasavvurunu oluşturma bakımından daha iyi bir konumda olan Osmanlı aydınları arasında bu konuda tam bir mutabakat mevcut değildi. Mustafa Reşit Paşa'nın öncülüğünde 1839 tarihli Gülhane Hattı'yla başlayan birinci Tanzimat döneminde Batı medeniyeti bütün yönleriyle taklit edilmesine karşın, 1856 tarihli Islahat fermanıyla başlayan ikinci Tanzimat döneminde bir önceki dönemde zirveye çıkan Batı özentisinden ibaret olan alaf-rangalık sert bir şekilde eleştirildi; Batı medeniyeti karşısında takınılan teslimiyetçi tavır yerine kendi köklerine dönme fikri benimsendi. İşte tam bu noktada İslâm'ın Batı medeniyetinin gelişimine yaptığı katkılar tartışma konusu edildi. Birinci Tanzimat döneminde ortaya çıkan ve kurtuluşu Batı medeniyetini bütün müesseseleriyle tevarüs etmekte bulan düşünce akımını sert bir şekilde eleştirenler arasında bulunan Namık Kemal şöyle der: "Dinin siyasî hükümlerinde mâni'-i terakkî olacak bir şeyi bırakın, şuna kanaat getirdik ki vatanı kurtaracak yegane çare o hükümlerde yatmaktadır. Birtakım aydınlar, Endülüs Araplarını Avrupa kültürünün üstadı olarak tanımlıyor; onlar, Müslüman olduğuna göre İslâm nasıl mâni'-i terakkî oluyor."²

Batı medeniyetinin bütün kurumlarıyla ilerleme sağladığı bir zeminde, Müslüman âlimler ve önderler tarafından Batı'nın ulaştığı seviyeye ulaşmak için teknik ve teorik düzeyde bazı öneriler ileri sürüldü. Bir taraftan Batı medeniyetinin mahiyeti incelenirken, diğer taraftan İslâm medeniyeti bütün kurumlarıyla eleştiriye ve incelemeye tâbi tutuldu. İslam hukuku da bu süreçte eleştirilerden nasibini aldı. Sonuç olarak, Batılı hukuk sistemleriyle İslâm hukuku

¹ Gencer, Bedri, *İslâm'da Modernleşme 1839-1939*, Doğu Batı Yay., İstanbul 2012, s. 493-501.

² Gencer, s. 500-501.

arasında yapılan mukayeseler, İslâm hukukunun Batılı hukuk sistemlerini etkilediği yönündeki tezinin daha yoğun bir şekilde ele alınmasını sağladı.³

Çevirisini yaptığımız Abdulazîz b. Abdillâh'ın "Ma'lemetü'l-Fıkhî'l-Mâlikî" adlı eserinin 39-51. sayfaları arasında bulunan "Eseru Fıkhî'l-Mâlikî fî-Teşrîâtî'l-Garbiyye" adlı bölüm, öteden beri dillendirilen İslâm hukukunun Batılı hukuk sistemlerini etkilediği yönündeki tezle ilgili müşahhas örnekler sunmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılması için, çalışmada kısaca değinilen bazı kavram ve hususlar tarafımızda dipnotlarla açıklığa kavuşturulmuştur.

I

1937 Yılında toplanan Lahey Kongresi, Washington Kongresinin 1935 yılında almış olduğu İslam Hukuku'nun Yunan ve Roma kaynaklarından bağımsız bir hukuk kaynağı olduğu şeklindeki kararını onaylamıştır.

"Back to" ⁴ (adlı) eserinde Bernard Shaw⁵, küresel yönelişin odak noktasının gelecek asırlarda Batı'dan Doğu'ya kayacağını ve İslâm şeriatinin, yeryüzünde geleceğe ilişkin herhangi bir yolda insan hayatının gayesini yenilemeye ve düzenlemeye muktedir biricik külliyat olacağını belirtmiştir.⁶

Genel olarak İslâm hukukunun, özel olarak Mâlikî fıkhının Akdeniz havzası ile Avrupa ve Amerika kıtalarındaki etkisini gösteren birçok örnek bulunmaktadır. Malikî fıkhının Batılı yasama faaliyetleri üzerine de özellikle de Na-

³ Köse, Saffet, *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslâm Hukuku*, Rağbet Yay., İstanbul 2004, s. 101; Kayaoğlu, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi I-II*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Konya 1994, II, s. 95.

⁴ George Bernard Shaw tarafından Back to Methuselah (Methuselah'ın ardı) adlı eseri bir önsöz (Bir Kafir Yarım Yüzyıl) ve beş oyundan oluşur. Bu oyunlar şu şekilde sıralanmaktadır: 1. *In the Beginning: B.C. 4004(In the Garden of Eden)* 2. *The Gospel of the Brothers Barnabas: Present Day*, 3. *The Thing Happens: A.D. 2170*, 4. *Tragedy of an Elderly Gentleman: A.D. 3000* 5. *As Far as Thought Can Reach: A.D. 31,920*.

Bu oyunların tamamı, 1918-20 yılları arasında yazıldı. Hepsi 1921 yılında Constable (Londra) ve Brentano'nun (New York) tarafından eş zamanlı olarak yayınlandı. Beş oyundan oluşan bu eser, "Cennetin Bahçeleri"nden binlerce yıl geleceğe kadar olan bir zamanı kapsamaktadır. (çev)

⁵ George Bernard Shaw, 26 Temmuz 1856, Dublin'de doğan İrlandalı yazardır. Oyun yazarı olarak ünlenen yazar, altmıştan fazla oyun yazmıştır. Hem 1925'te Nobel Edebiyat Ödülü'nü hem de 1938'de Pygmalion ile Oscar'ı alarak, bu iki ödülü de alabilen ilk ve tek insan olmuştur. Sosyalizm ve kadın haklarının koyu bir savunucusu olmuştur. Ayrıca resmi eğitime de karşı çıkmıştır. Shaw, 94 yaşındayken, 2 Kasım 1950, Hertfordshirede vefat etti.(çev.)

⁶ İbn Haldûn'nun Mukaddime'sinin birinci cildinin 789. sayfasında bulunan fıkıh ilmine , ayrıca 712. sayfada bulunan fıkıh uslüne müracat edilebilir.(müellif)

polyon kanunları (Kod Napolyon/Code Napoleon)⁷ üzerindeki etkisinin detaylarını ve derinliğini inceleyen birçok karşılaştırmalı hukuk çalışması yapılmıştır.

⁷ “Kod Napolyon” olarak bilinen kanun, Napolyon Bonaparte'nin hazırlattığı 2281 maddeden oluşan medenî kanun metnidir. Kanun 1800 yılında başlanmak üzere Fransız konsili (French Council of State) tarafından yazılmaya başlanmış, 5 Mart 1803 yılında yürürlüğe girmiştir. Söz konusu metin, Roma Hukuku ve İslâm hukukundan etkilenmiştir. Roma Hukukunda I. Justinianos'un hazırlattığı Corpus iuris civilis külliâtından yararlanılmıştır. İslâm hukukunda ise Napolyon Mısır'ı işgal ettiği sırada bölge de yaygın olan Şâfiî Mezhebi ve özellikle metin olarak İmam Mâlik'in Muvatta'ından yararlanılmıştır. İşgal sırasında Napolyon Mısır'da bulunan pek çok İslâm alimin eserlerini toplattırılmıştır. Bunun yanı sıra İslâm adliye teşkilatından da etkilenen Napolyon, Fransız mahkemelerinin teşkilatını da İslâm adliye teşkilatını uyarlamıştır. Nihayetinde Napolyon, 1798-1801 yıllar arasındaki üç yıllık Mısır işgalinden sonra metni yürürlüğe sokmuştur. (Code Napoleon, Édition Originale Et Seule Officielle, De L'imprimerie Impériale, Paris, 1803; The Code Napoleon or The French Civil Code, Paris, 1904; Ergin, Osman Nuri, *Türk Maârif Tarihi I-V*, İstanbul, 1977, I, s.264-265; Gencer, Bedri, *İslâm'da Modernleşme 1839-1939*, Doğu Batı Yay., İstanbul, 2012, s. 413) Fransız medenî kanunuyla Mecelle'yi karşılaştıran Mekteb-i Hukûk Mecelle muallimlerinden Cemaleddin bu konuda şöyle der: “Cümlenin ma'lûmudur ki, Kod Napolyon (olarak) tesmiye edilen Fransa Kanûn-ı Medenîsi, Napolyon'un Mısır'a girdiği zaman Mısır kütübhânelerinde mevcûd mü'ellefât-ı İslâmiyeden, kütüb-i fihhiyeden tercüme ve iktibâs edilmiştir.” (Mekteb-i Hukûk Mecelle Muallimlerinden Cemaleddin, Mukayese-i Kavânîn-i Medeniyye Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye-Fransa Kanûn-ı Medenisi Kitâb'ül-Büyû', İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavânîn Mecmuası, 1325, Sene: 1, Cilt: I, Sayfa: 22-32; Makalenin latinize edilmiş şekli: Örsten Esirgen, Seda, Medenî Kanunlar Karşılaştırması Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ve Kod Napolyon, AÜHFD, 2012, C. 61/II, (809-818).) Kod Napolyon İslâm hukukuyla olan ilgisi çift taraflı olduğu görülmektedir. Kanun İslâm hukukunun temel ilkelerinden etkilenmesine karşın, batılı kanuni düzenlemelere kıyasen İslâm hukuk tarihinde ilk kanunî düzenleme sayılan Mecelle'nin hazırlanmasında önemli bir amil olmuştur. Tanzimat döneminde oluşan kısmî özgürlük ortamında kanunî düzenlemelerle birlikte adliye teşkilatında yeni düzenlemeler yapıldı. Bu gelişmelere paralel olarak 1871 yılında şer'î mahkemeler yanında nizamî mahkemeler de kuruldu. Zimmî statüsü verilen gayr-i müslimler nizamî mahkemelerde yargılanıyordu. Bundan dolayı gayr-i Müslimler Fransız Medenî Kanunu'nun tercüme edilerek bu mahkemelerde uygulanmasını talep etmeye başladılar. İşte, Mecelle'nin hazırlanma fikri zimmîlerin taleplerine tercüman olan Fransa elçisinin dayatmalarına bir tepki olarak ortaya çıktı. Kanunun önceden bilinmesi gerektiği fikrinden doğan Kod Napolyon'un tercümesinin yapılması fikri Cevdet Paşa'nın başını çektiği bir grup aydın tarafından reddedildi. Buna karşı Hanefî fikhını temel alan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin bir medenî kanun olarak hazırlanması fikri meydana geldi. (Ahmed Cevdet Paşa, , *Ma'ruzât*, Çağrı Yay., İstanbul 1980, s. 199-201; ay. Müe., *Tezâkir I-IV*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986, I, s. 62-64; Gencer, s. 409) Mecelle, Kod Napolyon'dan sonra hazırlandığı için doğal olarak Mecelle'nin söz konusu kanundan etkilenip etkilenmediği tartışma konusu yapıldı. (Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, Tanzimat, 1940, I, s. 195; Örsten Esirgen, Seda, s. 810) Esasen her iki kanun İslâm hukukunun klasik literatüründen etkilenerek hazırlandığı için iki kanun arasında benzerliğin olması doğaldır. Kaldı ki Mecelle bu kanuna bir tepki olarak doğmuş-

Bilindiği gibi Napolyon kanunları özellikle hükümler, akitler ve borçlar alanında olmak üzere ondan birçok şey alıntılanmıştır. Emîr Şekîb Arslân, “Hâdiru’l-Âlemi’l-İslâmî”⁸ adlı eserinde bunların bir kısmına değinmiştir ki, bunlar birinci dünya savaşıdan itibaren Mâlikî fıkhnın modern hukuk düşüncesi üzerindeki geniş etkisini gösteren sınırlı örnekler mesabesinde dir.

Osmanlı devletinin geniş bir coğrafyaya yayılmış olması hayatın farklı alanlarını ilgilendiren kanunlar üzerinde, özellikle İstanbul’a bağlı kalmış Avrupa ülkelerinde geniş bir etkiye sahip olduğundan şüphe yoktur.

Mukayeseli hukukçular geçmişte Sovyet İslâm Cumhuriyetleri olarak isimlendirilen ve çoğu Türkler’e bağlı olup Sibiryâ sınırına kadar uzanan Sosyalist cumhuriyetlerde İslâm fıkhi ile beşerî hukuklar arasındaki bu etki ve alış-verişin kalıntılarını hala tespit etmektedirler.

Bu etkinin iktisadî sahada ortaya çıktığı alanlardan biri, bankaların da garanti ettiği şirketlerle ilgili hükümlerdir ki, bunlar, çağdaş dünyada çeşitli iktisadî ve toplumsal kalkınma alanlarını canlandırmak için önemli hizmetleri yerine getirmektedir.

Malikî mezhebinde genel anlamda şirket, İbn Arafe’(ö.803/1411)’nin⁹ dediği gibi “iki veya daha fazla malik arasında mal olan bir şeyin sadece mülk

---

tur. Bütün yönleriyle söz konusu kanuna benzemesi tepki fikrine uygun düşmemektedir. (çev.)

⁸ Lothrop Stoddard’a ait olan İngilizce eserin aslı “The New World Of Islam”dır. (Stoddard, Lothrop, *The New World Of Islam*, (ikinci baskı), Londra 1921) Söz konusu eser, Accâc Nuvehid tarafından “Hâdiru’l-Âlemi’l-İslâmî” adıyla Arapçaya çevrilmiştir. (Stoddard, Lothrop, *Hâdiru’l-Âlemi’l-İslâmî*, (I-IV), Arapçaya tercüme eden: Accâc Nuvehid, Notlar ekleyerek yayına hazırlayan: Emîr Sekîp Arsalân, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1925). (çev.)

⁹ Tam adı, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Arafe el-Vergammî et-Tûnisî’dir. 27 Receb 716 (15 Ekim 1316) tarihinde Tunus şehrinde doğdu. Araplaşmış Berberî kabilesi Vergamme’ye mensuptur. İlk eğitimini babasından ve Ebû Abdullah Muhammed b. Sa’d el-Ensârî’den aldı. Daha sonra Tunus Kadısı İbn Abdüsselâm el-Hevvârî’den tefsir, fıkıh ve usûl-i fıkıh, muhaddis Vâdîâşî’den hadis, Ebû Abdullah Muhammed el-Âbüllî ve Ebû Abdullah İbnü’l-Habbâb’dan akli ilimleri okudu. Ayrıca İbn Selâme, İbn Hârûn el-Kinânî, Ömer b. Kaddâh, İbnü’l-Cebbâb, İbn Enderâs gibi âlimlerden İslâmî ilimlerle nahiv, beyân, mantık, aritmetik ve tıp gibi alanlarda öğrenim gördü. Kuzey Afrika’da Mâlikî mezhebinin önde gelen simalarından olan İbn Arafa fetvaları, eserleri, talebeleri vasıtasıyla İslâm dünyasında ve özellikle Kuzey Afrika’da İslâmî tefekkürün gelişmesine önemli katkıda bulundu. Onun en önemli öğrencileri, İbnü’l-Cezerî, İbn Hacer el-Askalânî, İbn Nâcî, Mecârî, Burzülî, Ebû Hâmid İbn Zahîre, Übbî, İbn Merzûk el-Hafîd, Burhâneddin İbn Ferhûn ve İbn Kunfüz’dur. İbn Arafa 24 Cemâziyelâhîr 803 (9 Şubat 1401) tarihinde Tunus’ta vefat etti ve Cilâz Kabristanı’nda Şerîf Hüseyin Türbesi yakınlarına defnedildi. Bkz. Gurâb, Sa’d, “İbn Arafe”, DİA, İXX, (316-317).

olmak üzere takarrur etmesi/sabit olmasıdır".¹⁰ Fransa kanununda şirketin tanımını, bu tanıma benzemektedir.

Bunun da ötesinde Fransızca hukuk metinleri, kadim fıkıh metinlerinde yer alan tabirlerin aynısını kullanmaktadır ki, bu, Fransız hukukunun bunları fıkıh metinlerinden iktibas ettiğini gösterir.¹¹

Aynı şekilde İspanya medeni kanunu da kilise dışında yapılan evlilik akitlerinden yeterli görme konusunda Mâlikî fıkıhından etkilendi. Mâlikî mezhebinde ortaklık ve malı taksim konusundaki kitabında¹² üstad Oktav Bill, Malikî mezhebinde şirketlerin, emanet akitleri üzerine kurulduğuna dikkat çekmiştir ki, geçmişte Fransa'daki uygulama bu şekildeydi.

Günümüzde şirketlerin en önemli türü, özellikle de Avrupa'da iktisâdî açıdan en önde gelen devlet olan Batı Almanya'da, kırâz diye bilinen şirket türüdür.¹³ Kırâz (Commandite), Malikî mezhebinde en önemli şirket türüdür. Çünkü bu tür şirkette sermayesi ile katılan ortağın sermayesine dokunulmaz ve (sermaye sahibinin) sorumluluğu da sadece ortaklıktaki hissesi ile sınırlıdır.¹⁴

¹⁰ İbn Arafâ şirketi umumî(eş-Şirketü'l-Ea'miyye) ve hususî(eş-Şirketü'l-Hususiyye) olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Umumî şirket, "sermaye oranında sadece iki mülk sahibinin ya da daha fazla kişinin ortaklığı" demektir. Hususî şirket ise, "mutlak olarak tasarruf ehliyetine sahip iki mülk sahibinin her birinin diğerinin malından tasarruf ehliyetine sahip olduğu şirket" demektir. Bkz. er-Rassâ', Ebû Abdillâh Muhammed el-Ensârî, *Şerhu Hudûdi İbn Arafâ el-Hidâyetü'l-Kâfiyetü's-Şâfiyye li-Beyâni Hakâiki İbn 'Arafeti'l-Vâfiyye I-II*, (birinci baskı), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, II, s. 431.(çev.)

¹¹Müslüman Arapların ticaret hayatında etkin bir şekilde kullandığı ve ticaret gayesiyle yapılan yolculuklar vasıtasıyla batılılar tarafından tanınan, ticaret hayatında kullanılan ve hukuk sistemlerinde yer verilen müdârebe, kırâz gibi şirket çeşitleri Endülüs'e yerleşmiş olan Müslüman Araplar tarafından 8. yüzyılda biliniyordu. Bundan dolayı, İspanya, İtalya ve civar yerlerde bugün commenda adı verilen ortaklık şekillerinin muhtemelen Müslüman Arapların uygulayageldiği şirket çeşitlerinden etkilendiği zikredilmektedir. Bunun yanı sıra Fransız Ticaret hukukunda "Quirad" şeklinde yazılıp ifade edilen ortaklığın o dönemin Müslüman Arapları arasında uygulanmakta olan akdül-kırâd adı verilen ortaklık şeklinden kaynaklandığı ifade edilmektedir. Bkz. Köse, Murtaza, "Ticaret Hukuku Tarihi Açısından Müdârebe ve Commenda Ortaklıklarının Etkileşimi Hakkında Bir Deneme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 17,(151-177), Erzurum 2002.(çev.)

¹² Bill, Oktav, *el-Mütâbiu'l-Müttehîde*, Dâru'l-Beydâ, 1948, s. 24.

¹³ Beklide Endülüs'ün tesiri altında oldu bu tesir.(müel.)

¹⁴ Kırâz/Müdârebe şirketi İslâm şirketler hukukunun en önemli kısmını oluşturmaktadır. Kırâz şirketinin caiz olduğu konusunda bütün mezhepler arasında ittifak vardır. Kırâz, terim olarak, "bir taraftan sermaye, diğer taraftan işletme olmak üzere oluşturulan emek-sermaye ortaklığı" şeklinde tarif edilmektedir. Bu şirket çeşidine, Irak ekolü emek-sermaye ortaklığına Kur'an'daki kök anlamı (el-Müzzemmil, 73/20) ve medaribi esas alarak "mudârebe"; Hicaz ekolü ise sermayenin işletmecinin tasarrufuna havale edilmesine

Aynı şekilde Fransız hukuk sisteminde ve özellikle bugün bankacılık işlemlerinin kendi alanında faizsiz bankalar çizgisinde işlediği Almanya hukukunun da içinde bulunduğu Avrupa hukuk sistemlerindeki şirketlerde mal sahipleri sadece kendi sermayeleri oranında sorumluluk sahibidirler. İşte bu olgu, günümüzde Almanya toplumunda İslam fıkhının etkisinden dolayıdır. Dahası, Arap hakimiyetinin Endülüs'ten geri çekilmesinden önce bağımsız olan bölgelerde de asırlarca bu etki söz konusuydu. Öyle ki Müslümanlar kendi bölgelerinde etkili bir şekilde, aklî (mantıkî) ölçülerle ve fıkhî hükümlerin vakaıyla İslâm hukukunu tatbik etmeye devam ettiler. Endülüs'ten yapılan son tahliyeden 35 yıl sonra 1642 (h.1052) yılında vefat eden Muhammed b. Abdilrafî'el-Endelüsî, "*el-Envâru'n-Nebeviyye fî Âbâi Hayri'l-Beriyye*" adlı eserinde, Toledo'da İslam hâkimiyetinin bölgeyi terk etmesinden beş yüz sene sonra bile, birtakım insanların gizli bir şekilde İslâm'a itaat ettiğini kesin şekilde ifade etti.

Bölgenin durumuna göre zayıflayan veya güçlenen Mâlikî fıkhının etkilerinin olduğu şüphesizdir. Avrupa ve Amerika'da bulunan bu bölgeler geçen yüz yıla kadar Mâlikî fıkhının tatbikatının hüküm sürdüğü Endülüs'ten doğup yayılan İspanya ve Portekiz kanunlarından etkilendi.

Devzî, "*Los Vizar İbîs Toledo*" adlı kitabın sahibinden Valensiya şehrine yakın bölgelerde bulunan bazı Endülüs şehirlerinin 19. yüzyılın başına kadar Arapçayı kullandığını; 1151 tarihli Madrid Üniversitesi'nin hocalarından birisinin İspanyolların Endülüs'te kullandığı akitlerin bir örneği olarak, Arapça olarak satışla ilgili akitleri bir araya getirdiğini nakletmektedir.

Ayrıca İslâm düşünce sistemindeki vatandaşlık (tebâiyyet) mefhumuyla ilgili olmak üzere, bu tesire dair başka bir örnek daha veriyoruz. Vatandaşlık gerçekte siyasal toplumun sahip olduğu bir ayırıcı özelliktir. Yine vatandaşlık

---

bakarak "mukaraza" veya "kırâz" adını vermiştir (es-Serahsî, Şemseddîn, *Kitâbu'l-Mebsût I-XXXI*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut trs..XXII, s. 17, 21, 24; Kâsânî, Alau'd-Dîn Ebî Bekr b. Suû'd el-Hanefî, *Bedâiyu's-Sanâyi' fî Tertîbi's-Şerâi' I-VI*, Dâru'l-İhyâi't-Turâsî'l-Arabî Beyrut 2010, V, s. 108-109; İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *Bidâyetu'l-Müçtehid ve Nihâyetu'l-Muktesid*, Müessesu'r-Risâle Nâşirûn, Beyrut 2010, s. 684; Mecelle, Madde, 1404). Malikî hukukunda kırâz adı altında ele alınan kar-ortaklığının diğer mezheplere göre bazı farklı yönleri vardır. Mâlikîlere göre, mudârebe süresini belirlemek, mal alınıp satılacak kimseleri tesbit etmek veya akdi gelecek zamana izafe etmek geçerli değildir. Diğer mezheplerden farklı olarak Mâlikîler'e göre mudârib ana parada tasarrufta bulunduktan sonra mudâribe sözleşmesi bağlayıcı (lâzım) olur ve miras yoluyla vereseye intikal edebilir. Bu durumda mudâribten sonra çocukları veya güvenilir kişiler sermayeyi işletir. (İbn Rüşd, s. 684; el-Âbî, Sâlih Abdilazîz el-Ezherî, *Cevâhiru'l-İklîl Şerhu Muhtasari'l-Halîl I-III*, Mektebetu's-Sekâfiyye, Beyrut, II, s. 174.) (çev.)

bir siyasal topluma mensup kişinin vasfıdır. İslâm dini, inanca ya da dinî akideye önem verdiği kadar vatandaşlığa ve etnisiteye önem vermez. Fakat bu, vatandaşlık mefhumunun İslâm dininde açık ve belirlenmiş olmadığı anlamına gelmemektedir. Bu bağlamda Nevevî *Takrîb*'inde, Abdullah b. Mübarek ve başkalarından naklen, "Her kim ki bir beldede dört yıl ikamet ederse, oraya mensup olur." şeklinde bir rivayete yer vermektedir. Aynı şekilde Merâkeşî de *İ'lâm* adlı eserinde İslâm hukukuna göre bu vatandaşlığın oluşma süresinden bahsetmektedir.¹⁵

Ülkede oturan yabancıların vatandaşlığını kabul etmek için, Avrupa ve Amerika hukuk sistemlerinin müdevvenatı aynı süreyi kabul etmiştir.¹⁶

Mâlikî fıkhnın özellikle Endülüs ve Mağrip'te yalnızca Kilise hukuku üzerinde değil onuncu yüzyıldan itibaren Fas şehrinde Talmud ve Yahûdî hukuku üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Ki bu yüzyıl, Hanefî, Şâfiî ve Evzâî fıkhnın hakim olduğu bir dönemden sonra Mâlikî fıkhnın Mağrip'de yayıldığı yüzyıldır.

Bunun örneklerinden biri, orta çağlarda Yahûdî felsefesinin kurucusu olarak kabul edilen Hahâm Sa'diyâ olarak bilinen Ebû Saîd b. Yusûf (ö. 942)'un Ahd-i Kadîm'in Arapça tercümesini hazırlaması ve İslâm hukukundan istifade ederek Yahûdî miras hukukunun eksikliklerini gidermesidir.

Burada mağripli Yahûdî başka bir âlim daha vardır. Bu âlim, h.404/1013 yılında Fâs yakınlarında bulunan "Kala'tu b. Ahmed"de doğan, h.497/1103 yılında Endülüs'te bulunan Vesîne'de vefat eden Faslı olarak bilinen İshâk b. Ya'kûb el-Kûhun'dur. Onun şu ana kadar Talmud hukukunun en önemli kitaplarından sayılan yirmi ciltlik Talmud bir şerhi vardır. Aynı şekilde onun tümü Arapça olarak yazılmış 320 adet fetvası vardır. İşte bu fetvalar o zamanlar Endülüs ve Mağrip'te hakim konumunda bulunan Mâlikî fıkhtan elde edilmiştir.

İshak b. Ya'kûb, Talmud yüksek öğrenimi için Gırnata yakınlarında bulunan el-Vesîne'de hicrî 1098 yılında bir enstitü kurmuştur. el-Vesine, tıp, felsefe ve Mâlikî fıkhnı birleştiren, Endülüslü talebelerin etrafında toplandığı İbn Rüşd el-Hafîd'in (ö. 595), ilmî hayatının bir döneminde bulunduğu şehrin ta kendisidir. Bu durum, gelecekle ilgili tercihlerimiz konusunda karşılaştığımız yeni alanlarda hicret yurdunun imamı ve Sünnet sancağını taşıyan İmam

¹⁵ Merâkeşî , el-Abbâs b. İbrâhîm es-Semlâlî, *İ'lâm bi Men Halle Merâkeşe ve Eşmâte mine'l-A'lâm I-X*, Matba'tu'l-Melikiyye , Rabat 1993, I, s. 150.

¹⁶ Bkz. İbrâhîm Abdilbâkî, *el-Cinsiyetu fî Kavânini'l-Mağribi'l-Arabiyyi'l-Kebîr, Ma'hadu'd-Dirâsât ve'l-Buhûsu'l-Arabî*, 1971, s. 861

Mâlik'in mezhebinin önemini anlamak için bugün özen gösterdiğimiz bu konuya temel bir bakıştır.

En başta, hukuk ve fıkıhla uzaktan veya yakından ilgisi olan ilimler olmak üzere diğer alanlara gelince, milâdî dokuzuncu asırdan beri yani yeni dinin İspanya, Fransa'nın güneyi, İtalya ve bazı orta takımadalarında yayılması üzerinde az bir süre geçmesinden sonra Avrupaî ananelerin şekillenmesinde ve tercihlerinin somutlaşmasında İslâm hukukunun büyük bir etkisi oldu. Bu yeni İslâmî hediyein en belirgin olanı, uluslararası ahlakî ilkelerdir. Dostum ve arkadaşım Marcel Boisard bununla ilgili olarak ilk ismi "*İslâmu ve'l-Hulukud-Duvelî*" (*I'İslam et la morale Internationale*) olan bir kitap yazdı.

Kamu hukuku ve Batılı devletler hukukunda İslâm'ın muhtemel etkileri konusunda İngilizce olarak yazılmış başka bir araştırmasını bana hediye ettiği gibi o, kitabının iki cildini de istişare etmek için yayımlamadan önce bana takdim etmiştir. Daha sonra bu kitabını tek bir cilt halinde, "*İnsiyetu'l-İslâm*" (*Humanisme de I'İslam*)¹⁷ yeni adıyla yayımlamıştır.

Modern felsefî ve etik birçok unsurun, sosyal, askeri ve diplomasi olarak hukûkî düşüncenin çeşitli alanlarında Avrupa kanuni düzenlemelerine girdiği bugün netlik kazandı.

Evet, Venedik, Cenova ve Paisa limanları kanalıyla somutlaştığı gibi İslâmî Avrupa arasındaki bağlantılar tedricî olarak Endülüs ve Sicilya kanalıyla kuruldu. Zira Avrupalı tüccarlar, her yıl sonbaharın başında ve baharın ortasında birkaç ayı doğuda geçirmekteydiler. Bu, onların miladî on ikinci yüzyıldan beri ilk defa karasuları serbestisi ilkesinin yayılması sırasında ortaya çıkan, uluslararası ticaret hukukunun özünün ortaya çıkması sonucunu doğuran İslâmî ahlak ve geleneklerle ilk temasıydı. Muvahhidlerin bunda aktif bir rolü vardır. Zira onlar, bu kaideler için temel ilkeler vazettiler. Özellikle denizlerin güvenliğini sağlayarak oluşturdukları milis kuvvetleriyle, Salahaddîn el-Eyyübî'nin Haçlılara karşı Mağribe ait kolonilerden yardım istemeye teşvik ettiği Akdenize hakim oldukları günlerde korsanlarla savaştılar. Andre Julian'ın, "*Târihu'l-Şimâli'l-İfrikî*" adlı kitabında dediği gibi bu koloni, Akdeniz'de oluşturulan ilk kolonydi.¹⁸

Avrupalılara uluslararası ticaretin kavramlarını ilk öğreten de Muvahhidler'dir. Diğer taraftan, özellikle Akdenizde doğuyla batı arasında ticarî iliş-

¹⁷ Boisard, Marcel, *L'humanisme de I'İslam*, Editions Albin Michel, (üçüncü baskı), Broché 1979.

¹⁸ Julian, Andre, *Târihu İfrikâ's-Şimalî Tunus Cezair Mağri'l-Aksâ min Bedi ilâ Fethi'l-İslâmî*, 1968, s. 647.

kilerin özgürlüğüyle sonuçlanan ilk teşebbüs, diplomatik ilişkileri kolaylaştıran tâcir temsilcilerinin ortaya çıkmasıdır. Onlar, haclı seferlerinden sonra İslâm topraklarında Avrupalıların konsoloslukları oldular. İtalyanlar, İspanyalı Katalanlar ve Fransa'nın güneyindeki tüccarlar (Provence nahiyesi) İslâmî doğuda söz konusu bu konsoloslukları inşa etmede öncülük ettiler. Bu etkinin sonucu olarak 13. yüzyıldan beri savaş esnasında da olsa yabancıların mülkiyet haklarına saygı göstermek bir kanun maddesi olarak Marsilya belediyesinin tüzüğüne eklendi. Bu, Fransız tüccarların Mısır ve Suriye kıyılarında yararlandığı imtiyazların örnek alınmasından ibarettir.

Yabancı tüccar ve misafirlerin korunması İslâm'ın ilk dönemlerinden beri İslâm ülkesinde zorunlu bir özellik olarak öne çıktığı bilinen bir husustur. Bu İslâmî etki pratik bakımından, bu ilkelerin ticarî anlaşmalarda kanunlaştırılmasında somutlaşmıştır. Bunun örneği, 1489 yılında imzalanan ve Floransa cumhuriyetiyle Kahire'de bulunan kalenin emiri Memluk Sultanı (el-Eşref Seyfeddîn) Kayıtbay (ö. 1496) arasında yapılan anlaşmadır. Bu antlaşma, başlangıçta Mısır ve Suriye'deki idarî teşkilatlar için hükümdarlık emri şeklinde üç yıl müzakere edildikten sonra Avrupalı tüccarlarla yapılan bir anlaşmaya dönüşmüştür.

Bu hükümdarlık emri, tüccarların korunması ve haklarının garanti altına alınmasına ek olarak, gümrük vergisinin oranının % 14 olması, tâbi olunacak idarî kanunlar, otellerin içinde tüccarlar arasında konsoloslukların kurulması ve borçların havalesiyle ilgili birçok hususu düzenlemiştir. Dahası, mülk araziler ve sular hakkında Sultanın marifetiyle Floransalı tüccarla diğer Avrupalı tüccarlar arasında tahkime yoluna gidilmesinde kanunlaşmıştır. Bütün bunlar, İslâm şeriatı ve geleneklerinden hareketle yapıldı.

Avrupa ile Müslüman Doğu arasındaki ticarî faaliyetler sadece uluslararası antlaşmaların imzalanmasına yol açmadı gümrük uygulaması, idare hukuku, , denizcilik ve savaş ile ilgili örgütlerin gelişimini sağladı. Bu bağlamda denizcilik için Endülüs'te 741/1340 yılında bir konsolosluk kurulduğu gibi Muvaahhidler dönemi olan miladî XI. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan metinlerden oluşan kaide örfler yazılı hale getirildi. Bu deniz ticaretinin düzenlenmesi için bir dizi kanunun yayınlandığı ve toplu sorumluluğun olmadığı ilkesinin metne bağlandığı Barselona'da gerçekleşti. Bu ilkeler ancak XIX. Yüzyıl boyunca Kırım savaşından sonra tanınmıştır.

Mas Lateri, bunun Muvahhidlerin, “Hiçbir günahkar başka bir kimsenin günahını yüklenmez.”¹⁹ ayetinden hareketle imzaladıkları antlaşmalar yoluyla gerçekleştirdiğini ve Yahudilerin teşri metinlerini desteklemek için bu antlaşmaların çoğunu Talmudlarına katmayla bu ilkenin yayılmasını kolaylaştırıcı bir rol oynadıklarını kaydetmiştir.

Kastilya krallığının hükümdarı ve Batının hükümdarı IX. Alfonso (ö. 1272) İslâm medeniyetinin verilerinden etkilenecek on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında Arapça kaynaklardan birçok şey iktibas etti. O, modern uluslararası hukukun yapılmasında büyük bir rol oynayan Salamanka Üniversitesini (Salamanca university) yenilemiş ve Siete Par'tiğas (Gregorie Lopez tarafında Latinceye çevrilmiştir) adını verdiği Avrupa'nın ilk hukuk külliyyatını üç cilt halinde yazmıştır.²⁰ Bu çalışmasında özellikle 679/1280 yılında Endülüs'te yapılmış olan “Velayetler” kanunundan yararlanmıştı.

Bu şekilde İslâm şeriatından fiilen alıntı yapılmış oldu. Bu Latince kitabın Avrupa'nın modern uluslararası hukuk üzerindeki etkisi bir metnin içeriği ile yayımlanma tarihi arasında benzerlik kurmaya çalışan uzmanların gözünden kaçmamıştır.

İslâm bilgi mirasından yararlanmaya başlayan Sicilya kralı, Cermen imparatoru II. Ferîdrîkse (Frederik II of Hohenstauffen (m. 1250)) 1224 yılında Nablus Üniversitesini kurup, söz konusu üniversiteyi Arapça yazma eserlerle donatmış ve 1274 yılında vefat eden Thomas Aquinas bu üniversitede hocalık yapmıştır. İşte bu faaliyetleri gerçekleştiren II. Frederik, Arap tarzından yola çıkarak birçok yasa koyan yaratıcı ve mucit ilk hükümdar olmuştur. Bu çerçevede doğrudan ve dolaylı vergiler koymuş; askerî yapılar, gümrük vergileri,

¹⁹ En'am, 6/164.

²⁰ “*The Siete Partidas*” (Yedi-bölüm kodu) 1252-1284 yılları arasında hükümdar olan İspanyol kral X. Alfonso tarafından ilk defa Kastilya yasal kod olarak kralın yetkilerini düzenlemek için derlenmiş normatif yasalardan oluşmaktadır. *The Siete Partidas*'a kodlanmış ve derlenmiş bir metin olarak başlangıçta “*Livro de las legies*” (Kanunlar Kitabı) (eski İspanyolca: *las Leyes de Libro*) adı verilirdi. Söz konusu isimlendirme 14. yüzyıla gelinceye kadar mevcut değildi. Yasaya bölümlerin sayısına atıfla bugünkü adı verildi. *Partidas*, aynı şekilde Latin Amerika'da da büyük bir öneme sahipti. Burada yüzyıllar boyunca 19. yüzyıla kadar takip edildi. *The Siete Partidas* genel olarak yasaları ilgilendiren konulara üzerinde yoğunlaşmasına rağmen Greko-Roman, Yahudi-Hıristiyan ve İslâm bakış açıları da dahil olmak üzere, felsefi, ahlaki ve teolojik konuları içerdiği için “hümanist ansiklopedi” (humanist encyclopedia) olarak tarif edilmiştir. *Siete Partidas* İslâm hukuku gelen etkilerle birlikte, hukuk ya da *ius komün* bir metin olarak karakterize edilebilir. Söz konusu metnin bir çok kaynağı vardır. Jüstinyen *Corpus Iuris Civilis* ve İslâm İspanya'da yazılı olan *Villiyet* olarak isimlendirilen İslami hukuk tezler olmak üzere bir çok kaynağı vardı. (çev)

madenlerin ve bazı ticaret mallarının devlet tekelinde olması gibi dokuzuncu ve onuncu yüzyıldan itibaren İslâm hukukunda bilinen fakat bütün Avrupa'da örnek alınan düzenlemeler yapmıştır.

Filistin'deki Fransızlar metafizik ve teknolojik ayırımı yapmadan özellikle ziraat, ticâret, genel sağlık düzenlemesi alanında İslâmî görüş ve nazariyeleri yazılı bir şekilde arayıp aldılar. Bunun en somut örneği, bütün davranışlarında Filistin ve Suriye'deki Müslümanları örnek alan Avrupalılar nezdinde şiddet atmosferi yerine hoşgörü atmosferinin ortaya çıkmasıdır. Bu örnek alma öyle bir noktaya varmıştır ki, Les Templiers (ya da Filistin'de bulunan Furusyû'l-ma'bed) ve Hospitaliers gibi Hristiyan müesseselerin birçoğunun düzenlenmesi, XII. yüzyılın başlarında özellikle ribâtların da içinde bulunduğu İslâmî düzenlemelerden elde edildi.

İslâm felsefesi, bu dönemde tebarüz etmiş ve hukuk ile ahlâk, fertle devlet arasında sıkı bir ilişki kurmuştur. İnsan, yapıp ettiklerinde, müstakil ve kurucu oldu. İnsanın şerefine ve sorumluluğunu tebarüz ettiren toplumsal yasalar çerçevesinde özgün fiiller ortaya koymaya bir şahsiyet oldu. İtalya'da hukuk ve devlet idaresine dair akademik araştırmaların birçoğu, Arapça metinlerden tercüme edildi. Bu tercümelerin tamamı gelenek olduğu üzere bir üniversiteden diğer bir üniversiteye geçen hocaların eliyle Avrupa'da yayıldı.

İslâm hukukunun bu ahlakî yapısının en büyüğü Ortaçağ Avrupa'sında bilincin ve hukuk düşüncesinin güzelleşip incelmeye üzerinde meydana gelmiştir. Hiç şüphe yok ki bu durum, Batılıların adalet teorisini ve pratik tatbikatını şekillendiren İslâmî eserlerin en belirgin özelliğidir. Aksi sabit oluncaya kadar zanlının töhmetten beri olduğu ilkesi Batılıların İslâmî eserlerden aldığı ilkelerden biridir. Esasında bu, başlangıçtan beri İslâm'ın oluşturduğu beraet-i asliye ilkesinin ta kendisidir. Bilindiği üzere Filistin'de yaşamış olan ve Thomas Aquinas gibi teologlarla bir araya gelmiş olan Fransız kral IX. Levis ya da Saint Louis (ö. m. 1270) İslâm'dan tatbik edildiği bir kaynak olan Filistin'de doğrudan etkilenmiştir. Bu etki onun hukukî düzenlemelerinden görünürlük kazanmış ve Mısır yolculuğunda kendisine eşlik eden Joinville (ö. m. 1317) hatıratında (Mémoires) buna işaret etmiştir.²¹ Charles Klein (ö.m.1915)'nin 1970 yılında Paris'te yayımladığı "*Levis'u-Kadis Melikun beyne Akdâmi'l-Fukarâi'l-Pâris,*" adlı kitabı buna işaret etmiştir.

İşte bu şekilde, İslâm'ın Avrupa'ya etkisinin konsoloslukların ihdası yoluyla diplomasi, hukukî şahsiyetin kabulü ilkesi, yabancıların saygınlığı ve

²¹ Joinville, Jehan Sire De, *The Memoirs Of The Lord Of Joinville*, (İngilizceye çeviren: Ethel Wedgwood, London 1906.

haklarının garanti altına alınması, harp ilanında izlenecek yollar, saldırganlığın tazmin edilmesi, zayıf, hasta ve esirlerin korunması, gece yapılan savaşlarda ışıklı rozetlerin kullanılması, haberleşmede posta güvercinlerinin kullanılması, ganimetlerin dağıtımının şekli, yiğitlik/şövalyelik kaideleri örneklerinde görüldüğü üzere bütün alanları kapsadığını söylemek mümkündür. Bu insanî tesir, rahipleri Sicilya'daki II. Friedrich (1194–1250)'in sarayıyla sıkı ilişkilere sahip olan Cermen krallıklarına ulaştı.

Muvahhid'ler döneminde özellikle Mağrib, yaratıcı girişimlere sahip olmasının yanında yeniliklere de sahipti. Profesör (Alain) Caillé, sultan Sîdî Muhammed b. Abdillâh dönemindeki merasimler, sözleşmeler ve anlaşmalar konusunda yazdığı kitabında buna işaret etmiştir. Ki bu kitap, Avrupa'daki Devletler Umumî Hukuku düzenlemelerine giren birçok ilkenin yenilikçi ve yaratıcı yapısını ortaya çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

- el-Âbî**, Sâlih Abdilazîz el-Ezherî, *Cevâhiru'l-İklîl Şerhu Muhtasari'l-Halîl I-III*, Mektebetu's-Sekâfiyye, Beyrut.
- Ahmed Cevdet Paşa**, *Ma'ruzât*, Çağrı Yay., İstanbul 1980.
- _____, *Tezâkir I-IV*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986.
- Bill**, Oktav, *el-Mütâbiu'l-Müttehide*, Dâru'l-Beydâ, 1948.
- Code Napoleon**, *Édition Originale Et Seule Officielle*, De L'Impremerie Impériale, Paris 1803.
- Ergin**, Osman Nuri, *Türk Maârif Tarihi I-V*, İstanbul 1977.
- Gencer**, Bedri, *İslâm'da Modernleşme 1839-1939*, Doğu Batı Yay., İstanbul 2012.
- İbn Rüşd**, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *Bidâyetu'l-Müçtehid ve Nihâyetu'l-Muktesid*, Müessesetu'r-Risâle Nâşirûn, Beyrut 2010.
- İbrahim** Abdilbâkî, *el-Cinsiyyetu fî Kavânini'l-Mağribi'l-Arabiyyi'l-Kebîr*, *Ma'hadu'd-Dirâsât ve'l-Buhûsu'l-Arabî*, 1971.
- Joinville**, Jehan Sire De, *The Memoirs Of The Lord Of Joinville*, (İngilizceye çeviren: Ethel Wedgwood, London 1906.
- Julian**, Andre, *Târihu İfrîka's-Şimalî Tunus Cezair Meğri'l-Aksâ min Bedi ila Fethi'l-İslâmî m. 647*, 1968.

- Kâsânî**, Alau'd-Dîn Ebî Bekr b. Suû'd el-Hanefî, *Bedâiyu's-Sanâyi' fî Tertîbi's-Serâi' I-VI, Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî* Beyrut 2010.
- Kayaoğlu**, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi I-II*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Konya 1994, II, s. 95.
- Köse**, Murtaza, *Ticaret Hukuku Tarihi Açısından Müdarebe ve Commenda Ortaklıklarının Etkileşimi Hakkında Bir Deneme*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 17,(151-177), Erzurum 2002.
- Köse**, Saffet, *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslâm Hukuku*, Rağbet Yay., İstanbul 2004.
- Cemaleddin**, Mekteb-i Hukûk Mecelle Muallimlerinden, *Mukayese-İ Kavânîn-İ Medeniyye Mecelle-İ Ahkâm-İ Adliyye-Fransa Kanûn-İ Medenisi Kitâb'ül-Büyû'*, *İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavânîn Mecmuası*, 1325, Sene: 1, Cilt: I, (22-32).
- el-Merâkeşî**, el-Abbâs b. İbrâhîm es-Semlâlî, *İ'lâm bi Men Halle Merâkeşe ve Eğ-mâte mine'l-A'lâm I-X*, *Matba'tu'l-Melikiyeye*, Rabat 1993.
- Örsten Esirgen**, Seda, *Medenî Kanunlar Karşılaştırması Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ve Kod Napolyon*, AÜHFD, 2012, C. 61/II, (809-818).
- er-Rassâ'**, Ebû Abdillâh Muhammed el-Ensârî, *Şerhu Hudûdi İbn Arafa el-Hidâyetü'l-Kâfiyetü's-Şâfiye li-Beyâni Hakâiki İbn 'Arafeti'l-Vâfiye I-II*, (birinci baskı), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.
- es-Serahsî**, Şemseddîn, *Kitâbu'l-Mesûd I-XXXI*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut trs..
The Code Napoleon or The French Civil Code, Paris 1904.
- Velidedeoğlu**, Hıfzı Veldet, *Tanzimat*, 1940.